

WIESŁAW PAWLAK

„OPUS HONESTUM, UTILE, DELECTABILE”.
PRAWDZIWE ZWIERCIADŁO NIEWINNOŚCI
KAROLA PIOTRA SAWICKIEGO WOBEC
SPECULUM INNOCENTIAE GÁBORA HEVENESIEGO
(PRELIMINARIA)

Abstrakt. Przedmiotem artykułu jest analiza porównawcza dwóch utworów z pogranicza hagiografii i emblematyki: *Speculum innocentiae sive vita angelica B. Aloysii Gonzagae Soc. Iesu* [...] (Monachium 1699) węgierskiego jezuitę Gábora Hevenesiego (1656-1715) oraz *Prawdziwe zwierciadło niewinności to jest życie czyste, niewinne, anielskie błogosławionego Alojzego Gonzagi* [...] (Poznań 1725) polskiego jezuitę Karola Piotra Sawickiego (1661-1733). Jak się okazuje, wbrew sugestiom wcześniejszych badaczy dzieło Sawickiego nie jest typowym przekładem książki Hevenesiego, tylko swobodną i twórczą adaptacją, nadającą jej znamiona oryginalności. Zabiegi adaptacyjne polskiego jezuitę przypominają do pewnego stopnia strategię translatorską, często stosowaną w epoce wczesnonowożytnej, opisywaną jako swego rodzaju „udomowienie” (*domestication*) tekstu wyjściowego. Utwór Sawickiego zasługuje również na uwagę jako interesujący przykład późnobarokowej emblematyki religijnej oraz świadectwo znacznie szerszego, a dziś mało znanego zjawiska, jakim była polska recepcja nowołacińskiej twórczości Gábora Hevenesiego.

Słowa kluczowe: Sawicki Karol Piotr; Hevenesi Gábor; Alojzy Gonzaga; emblematyka; stemmatyka; hagiografia; literatura religijna; literatura nowołacińska; przekład; literatura polska – XVIII wiek

„OPUS HONESTUM, UTILE, DELECTABILE”. *PRAWDZIWE ZWIERCIADŁO NIEWINNOŚCI* [TRUE MIRROR OF INNOCENCE] IN RELATION TO GÁBOR HEVENESI'S *SPECULUM INNOCENTIAE* [MIRROR OF INNOCENCE] (PRELIMINARIES)

Abstract. This article presents a comparative analysis of two works at the intersection of hagiography and emblem literature: *Speculum innocentiae sive vita angelica B. Aloysii Gonzagae Soc.*

Prof. dr hab. WIESŁAW PAWLAK – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Wydział Nauk Humanistycznych, Instytut Literaturoznawstwa, Katedra Historii Literatury Staropolskiej; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: wieslaw.pawlak@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7349-5644>.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

Iesu [...] (Mirror of innocence, or the angelic life of Blessed Aloysius Gonzaga of the Society of Jesus; Munich 1699), by the Hungarian Jesuit Gábor Hevenesi (1656-1715), and *Prawdziwe zwierciadło niewinności to jest życie czyste, niewinne, anielskie błogosławionego Alojzego Gonzagi* [...] (True mirror of innocence, that is, the pure, innocent, angelic life of Blessed Aloysius Gonzaga; Poznań 1725), by the Polish Jesuit Karol Piotr Sawicki (1661-1733). Contrary to earlier scholarly assumptions, Sawicki's work is not a typical translation of Hevenesi's book but a liberal and creative adaptation that gives the text the marks of originality. The adaptive procedures employed by the Polish Jesuit resemble, to some extent, a frequently used early modern translation strategy described as a form of „domestication” of the source text. Sawicki's work also merits attention as an intriguing example of late Baroque emblematic religious literature and as a testament to the much broader, albeit now little-known, phenomenon of the Polish reception of Gábor Hevenesi's Neo-Latin writings.

Keywords: Sawicki Karol Piotr; Hevenesi Gábor; Aloysius Gonzaga, emblem books; heraldic poems; hagiography; religious literature; neolatin literature; translations; Polish literature – XVIII century

Osoba i twórczość Karola Piotra Sawickiego nie są zupełnie nieznane, ale poza drobnymi wzmiankami nie poświęcono mu dotychczas w literaturze przedmiotu zbyt wiele uwagi. Był synem Melchiora Stanisława (zm. 1668), sekretarza królewskiego, kasztelana i wojewody brzeskoliteńskiego, znanego z wykształcenia i zainteresowań literackich¹. Ich świadectwem są łacińska mowa ku czci św. Józefa Kuncewicza (*Primitiae honorum divo Iosaphato Kuncewicz ab alma Academia Vilnensi Societatis Iesu solenni triumpho exhibitorum publica pro rostris oratione* [...], Wilno, druk. bazylianów, [1643]), panegiryczny druk ku czci zmarłego biskupa Marcjana Tryzny (zm. 17 maja 1643) *Żałoba białych lilii tryzniańskich* [...] (Wilno, druk. bazylianów, 1643) oraz, nawiązujące do *Trenów* Jana Kochanowskiego, *Cienie żałobne po jasnych promieniach* [...] (Wilno, [druk SJ?], 1640), poświęcone zmarłej Krystynie z Druckich-Sokolińskich, żonie wojewody połockiego Janusza Kiszki (1586-1654). Niewykluczone, że przykład ojca wpłynął na młodego Karola Piotra, urodzonego 5 lutego 1661 r. w Małopolsce. W 1676 r. wstąpił w Krakowie do jezuitów i odebrał typowe dla członków Towarzystwa wykształcenie, choć studia teologiczne odbył w Rzymie (1688-1689). Po ich ukończeniu sprawował w zakonie szereg funkcji: profesora i prefekta bursy muzyków w Poznaniu i Kaliszu, profesora teologii polemicznej i scholastycznej we Lwowie, rektora kolegium w Sandomierzu, sekretarza prowincjała i wizytato-

¹ Andrzej Rachuba, „Sawicki Melchior (zm. 1668)”, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 35 (Warszawa: PAN, 1994), 336-338.

ra prowincji, prefekta studiów w Lublinie, rektora i prefekta studiów w Gdańsku i w Krakowie, wreszcie nadzorcy prac budowlanych we Lwowie, gdzie zmarł 23 marca 1733².

Wymienione wyżej funkcje i stanowiska wskazują na ponadprzeciętne kwalifikacje – nie tylko intelektualne – Sawickiego, a opinię tę zdaje się potwierdzać jego twórczość, niezbyt wprawdzie obfita, ale z pewnością interesująca i zasługująca na uwagę. Niewątpliwie jej najbardziej charakterystyczną – żeby nie rzec: rzucającą się w oczy (choć w tym przypadku fraza ta jest jak najbardziej na miejscu i można ją odczytywać niemal dosłownie) – cechą jest konsekwentne łączenie słowa i obrazu. Sawicki należy do mało znanych przedstawicieli późnobarokowej emblematyki i został przynajmniej dostrzeżony, a nawet doceniony (jako autor „bardzo interesującego zbioru emblematyczno-heraldycznego”) przez jej badaczy³. Wspomnianym tu (za Januszem Pelcem) zbiorem jest dość obszerny druk panegiryczny *Krzywda bez szkody, to jest [...] herbowna Podkowa [...] z różnemi symbolami, konceptem poetyckim wyrażonemi z alluzją do [...] herbu [...] oddana [...] w Chełmie 1721. 21. Septembra [...] (b.m., [1726])*, dedykowany wojewodzie podlaskiemu i hetmanowi polnemu koronnemu Mateuszowi Stanisławowi Rzewuskiemu (1662-1728) herbu Krzywda. Poza dość obszernym listem dedykacyjnym i wierszem stemmatycznym „Na ojczysty herb Jaśnie Wielmożnych Ichmościów Panów Rzewuskich” zawiera on „54 miedzioryty, na których obok symbolicznych rycin wyryto też tekst lemmatów oraz wierszowanych subskrypcji po łacinie i po polsku. Były to różne wariacyjne refleksje na temat herbowej Podkowy (Krzywdy), zaprawione sążnistym morałem, zalecającym przede wszystkim pobożny żywot”⁴. Warto zauważyć, że z racji wspomnianych tu subskrypcji (choć w odniesieniu do ich wersji polskojęzycznych, usytuowanych nad ryciną, bardziej odpowiedni byłby termin supraskrypcja, *suprascriptio*), można zakwalifikować Sawickiego do licznego zastępu poetów polsko-łacińskich, a samo dzieło jest dobrym przykładem swoistej dwujęzyczności dawnej kultury polskiej i długiego trwania łaciny w roli drugiego języka narodu szlacheckiego Rzeczypospolitej⁵.

² Ludwik Grzebień, red., *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995* (Kraków: Wydział Filozoficzny TJ, Instytut Kultury Religijnej, Wydawnictwo WAM, 1996), 602.

³ Janusz Pelc, *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych* (Kraków: Universitas, 2002), 333-334, 343; Peter Daly i G. Richard Dimler, red., *The Jesuit Series: Part Five (P-Z)* (Toronto: University of Toronto Press, 2007), 96-100.

⁴ Pelc, *Słowo i obraz*, 333.

⁵ Jerzy Axer, „Łacina jako drugi język narodu szlacheckiego Rzeczypospolitej”, w: *Łacina jako język elit*, red. Jerzy Axer (Warszawa: Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną, DiG, 2004), 151-156.

Wzajemny stosunek wierszowanych komentarzy do rycin jest dość zróżnicowany – niekiedy pozostają w relacji zbliżonej do przekładu (choć nie sposób stwierdzić, którą wersję językową należy uznać za „oryginalną”), niekiedy zaś – swobodnej parafrazy. Z pierwszym przypadkiem mamy do czynienia np. w emblemacie o numerze 27, opatrzonym lemmą: *In motu tibi sola quies, currendo quiescis* („Tylko w ruchu znajdujesz wytchnienie, odpoczywasz w biegu”), przedstawiającym pośrodku wieżę zegarową, po obu jej bokach żółwie, nieco wyżej dwa wiatraki i dwie kompozycje ogrodowe z wodotryskami, na samej zaś górze – jakżeby inaczej – herbową Podkowę (łac. *solea*) Rzewuskich (Il. 1).

Umieszczony nad ryciną wiersz w języku polskim pt. „Chęć do roboty” głosi:

Niektórych ociężałych trzyma się przegniła
Gnuśność ludzi, co żywych trupów jest mogiła.
Lenistwa nienawidzi RZEWUSKICH Podkowa:
Za więzienie poczyta, gdy się w domu chowa.
Odpoczynek i pokój Podkowy jest w biegu:
W polu ją widzieć, nie ma granic, nie ma brzegu.

Bardzo zbliżony pod względem treści jest umieszczony pod ryciną epigramat w języku łacińskim pt. „Appetitus laborum” („Zapał do pracy”):

Otia delectant plures somnoque sepulta
Et torpore gravi corpora dulce putant.
Non hoc arridet Soleae, non languor iniquus
Inter delicias connumerandus erit.
In motu tibi sola quies, currendo quiescis,
Te cursus recreat, te iuvat ipse labor⁶.

⁶ „Wielu znajduje upodobanie w beczynności i poczytuje za rozkosz, gdy ciało pogrążone jest w śnie i głębokim odrętwieniu. Nie to uśmiecha się Podkowie, niegodziwej gnuśności nie będzie można zaliczyć do jej przyjemności. Tylko w ruchu znajdujesz wytchnienie, odpoczywasz biegnąc, bieg dodaje ci siłę, tylko praca cię cieszy”. Cytaty obcojęzyczne w tłumaczeniu autora artykułu.

Il. 1. K. P. Sawicki, Krzywda bez szkody [...], tabl. 23r.

Nieco luźniejszy związek między tekstem polskim a łacińskim można z kolei zaobserwować w emblemacie 24, opatrzonym lemmą *Magnis tibi*

passibus itur („Zbliża się do ciebie wielkimi krokami”) i przedstawiającym scenę polowania z umieszczoną w centrum Podkową:

Il. 2. K. P. Sawicki, *Krzywda bez szkody* [...], tabl. 22r.

Polskojęzyczna supraskrypcja pt. „Biegłość w rzeczach” poucza czytelnika:

Stój, kto ufasz biegłości nóg twych, stój w szeregu:
Nie uprzedzisz Podkowy Rzewuskich w swym biegu.
Choćbyś krokiem olbrzymiskim biegał na wyścigi,
Radziłbym nie wdawać się z Podkową w intrygi.
Choćby tu Atalanta biec chciała w zawody –
Ustałaby; radziłbym z Podkową do zgody.

Zasadnicza myśl wyrażona w łacińskim epigramacie „Celeritas in agendo” („Szybkość w działaniu”) jest oczywiście zbliżona, ale jednak wyrażona nieco inaczej:

Nemo mihi Enceladum, Brontem mihi nemo reducat
In mentem, cursu qui velit esse gigas.
Ite gigantaei passus, velocior una
Est Solea: illius panditur ecce via.
Deficiunt alii, magnis tibi passibus itur.
Nolo currenti nectere, nolo, moras⁸.

Te i pozostałe wiersze świadczą jeśli nie o talencie, to przynajmniej o dobrym opanowaniu rzemiosła poetyckiego (tak, jak je rozumiano w czasach autora) i wraz z wysokiej (jak na polskie druki tego rodzaju) jakości rycinami składają się na cykl kompozycji słowno-heraldycznych, który tworzy dobrze przemyślaną i zrealizowaną całość. Dzięki temu, jak pisała Paulina Buchwald-Pelcowa, *Krzywdą...* Sawickiego

staje się jakby podsumowaniem [...], szczytowym osiągnięciem owego pogranicza emblematów i stemmatów, na którym zaowocowały tak obficie druki panegiryczne wzbogacone rycinami emblematycznymi i heraldycznymi. W *Krzywdzie...* cechy charakterystyczne tych druków doprowadzone są jakby do krystalizacji, występują niemal w czystej postaci, dzięki przyjęciu i konsekwentnemu przestrzeganiu ustalonej kompozycji, zarówno rycin jak i tekstów, mimo że było ich wyjątkowo dużo [...]. Na wszystkich jednak, i w rycinie, i w tekście, centralne miejsce zajmował herb. Pełnił on tu rolę naczelną, organizującą, a nie był tylko jednym z elementów

⁸ „Niech nikt, kto chciałby biegać jak olbrzym, nie przypomina mi Enkeladosa ani Bronta. Idźcie krokami olbrzymów, a i tak szybsza jest Podkowa: oto otwiera się przed nią droga. Innym braknie sił, ona zbliża się do ciebie wielkimi krokami – nie chcę powstrzymywać jej w biegu”.

czy wręcz dodatkiem tylko, jak w wielu innych utworach panegirycznych z pogranicza emblematów i stemmatów⁹.

Krzywda... okazała się drukiem zapewne atrakcyjnym dla odbiorców, z pewnością zaś – dla przedstawicieli rodu Rzewuskich, którego chwałę głosiła. W każdym razie już kilka lat po *editio princeps* została wydana ponownie, pod zmienionym nieco tytułem, z nową dedykacją i kilkoma nowymi emblematami – tym razem z okazji konsekracji córki nieżyjącego już hetmana, Ludwika Marii Rzewuskiej, jako ksieni lwowskiego konwentu panien benedyktynek (*Krzywda po wzgardzonym dla Boga świecie* [...], Lwów, dr. nieznana, 1730).

Sawickiego – z uwagi na podobną jak w *Krzywdzie...* technikę wykonania rycin i układ stron – podejrzewa się również o autorstwo zbioru emblematów maryjnych, znanego w literaturze pod umownym tytułem *Symbola immaculatam Virginem declarantia*, brak jednak argumentów przemawiających jednoznacznie na rzecz tej atrybucji¹⁰. Z pewnością był za to twórcą innego dzieła z bardzo rozbudowanym komponentem graficznym, jakim jest *Prawdziwe zwierciadło niewinności to jest życie czyste, niewinne, anielskie błogosławionego Alojzego Gonzagi* [...] w obrazach cnót jego wyrażone, konceptem poetyckim opisane i chrześcijańskimi refleksyjami ozdobione, wszystkim na przeglądanie się codzienne i poprawę życia wystawione (Poznań, druk. SJ, 1725; dalej tytuł w formie skróconej: *Zwierciadło*). Książka składa się z rozbudowanej ramy wydawniczej, którą tworzą: przedmowa do czytelnika, dwie emblematyczne ryciny przedstawiające herby Pogoń i Śreniawa wraz z towarzyszącymi im wierszami stemmatycznymi¹¹ oraz obszerna dedykacja skierowana do księcia Janusza Aleksandra Sanguszki (1712-1775; na ironię zakrawa fakt, że dzieło sławiące „niewinności prawdziwe zwierciadło” w osobie św. Alojzego zostało dedykowane magnatowi, znanemu później z nieskrywanych skłonności homoseksualnych)¹². Zasadniczą część dzieła wypełnia 48 rozdziałów o powtarzalnej strukturze: miedzioryt przedstawiający scenę z życia św. Alojzego Gonzagi wraz z łacińską subskrypcją; czterdziestowersowy wiersz o tytule i treści

⁹ Paulina Buchwald-Pelcowa, „Na pograniczu emblematów i stemmatów”, w: *Słowo i obraz*, red. Agnieszka Morawińska (Warszawa: PWN, 1992), 90. W kontekście tej wysokiej oceny zaskakuje nieco pominięcie Sawickiego w monografii gatunku, zob.: Bartłomiej Czarski, *Stemmaty w staropolskich książkach, czyli rzecz o poezji heraldycznej* (Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012).

¹⁰ Pelc, *Słowo i obraz*, 334, 343.

¹¹ Na temat stemmatów w literackiej ramie wydawniczej zob. Czarski, *Stemmaty*, 83-102.

¹² Zob. Roman Marcinek, „Sanguszko Janusz Aleksander”, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 34 (Warszawa: PAN, 1992-1993), 490-491; Jarosław Pietrzak, „Cokolwiek serca i afektu Pańskiego mieć dla siebie upraszam. Dzieje romansu księcia Janusza Aleksandra Sanguszki z jego sekretarzem Kaziemierzem Chylińskim”, *Klio* 27, nr 4 (2013): 3-32.

nawiązującej do ryciny, subskrypcji i biografii głównego bohatera; obszerna, prozaiczna refleksja o charakterze moralistycznym, poprzedzona dwoma cytata w języku łacińskim: z Pisma Świętego i wybranego Ojca Kościoła.

Alicja Bielak słusznie (z uwagi na wymienione już w tytule i wypełniające większą część publikacji „chrześcijańskie refleksje” o treści moralistycznej) zaliczyła utwór do emblematyki medytacyjnej, ze szczególnym zapalem uprawianej przez jezuitów, choć wśród jej twórców można oczywiście znaleźć przedstawicieli innych wspólnot zakonnych, duchownych diecezjalnych, a nawet innowierców¹³. Na tym jednak literackie koneksje i filiacje dzieła Sawickiego się nie wyczerpują. Sam autor już na karcie tytułowej nawiązał niedwuznacznie do doskonale znanej również w Polsce tradycji parenetycznych zwierciadeł, w których, jak pisał Rej, „gdzie brudno, a gdzie krzywo, może wszystko upatrzeć, a upatrzawszy, poprawić”¹⁴. W podobnym duchu wypowiedział się Sawicki w pierwszej spośród „chrześcijańskich refleksji”, w której, nawiązując do słów św. Pawła: „Videmus nunc per speculum in aenigmate” (1 Kor 13, 12), i – tak przynajmniej sądził sam autor – św. Bernarda z Clairvaux: „Accipe hunc librum et eum ante oculos tuos tanquam speculum propone, eumque omni hora velut speculum contemplare”¹⁵, zwracał się do czytelnika:

Seneka pisze (*l. I. Nat. quest. c. 17*)¹⁶, że na to są wymyślone zwierciadła, żeby człowiek o sobie pomyślał, żeby się poznał, czym jest i czym być powinien. [...] Nie ganiłbym zwierciadeł, gdyby ich zażywano na poprawę, co w nas złego. Radziłbym wszystkim iść na korektę i naukę do lustry i kryształu, gdzie by się nauczył człowiek gliniany z szklanego zwierciadła, że słaby, kruchy, prędko się stłuc może. *Ex fragili te nosse potes*¹⁷. Czyżby to ludziom niepięknie z tym było, gdyby kto

¹³ Alicja Bielak, „Meditative Emblems in the Polish-Lithuanian Commonwealth (1570–1775)”, w: *Early Modern Catholicism and the Printed Book. Agents – Networks – Responses*, red. Justyna Kiliańczyk-Zięba, Magdalena Komorowska (Leiden: Brill, 2024), 324, 327–328, 335.

¹⁴ Mikołaj Rej, *Żywot człowieka poczciwego*, t. 1, oprac. Julian Krzyżanowski (Wrocław: Ossolineum–De Agostini, 2003), 7.

¹⁵ „Przyjmij tę księgę, połącz ją przed oczyma jak zwierciadło i jak zwierciadło kontempluj ją o każdej porze”. W rzeczywistości chodzi o słowa ze wstępu do przypisywanego niegdyś św. Bernardowi traktatu *Liber de modo vivendi ad sororem*. Zob. *Patrologia Latina* 184, 1199A.

¹⁶ Zob. Lucius Annaeus Seneca, *Quaestiones naturales* 1, 17, 4: „Inventa sunt specula ut homo ipse se nosset, multa ex hoc consecuturus, primum sui notitiam, deinde ad quaedam consilium: formosus, ut vitaret infamiam; deformis, ut sciret redimendum esse virtutibus quicquid corpori deesset” (dostęp: 15.02.2025, <https://www.thelatinlibrary.com/sen/sen.qn1.shtml>).

¹⁷ Notabene cytat ten pochodzi z popularnego, wydawanego wielokrotnie zbioru kazań i emblematów belgijskiego jezuita Hendrika Engelgrave pt. *Lux evangelica sub velum sacrorum emblematum recondita* [...] (Antverpiae: druk. J. Cnobbaert, 1648, 455), co potwierdza znaną skądinąd fascynację Sawickiego twórczością emblematyczną i jej znajomość.

szedł na ekshortę do domowego kaznodzieje, do szkła swego, które by go cicho upominało o jego defekty: w czym złe? w czym niedobrze? w czym się trzeba polepszyć? (*Zwierciadło*, 4, 5).

Oczywiście, sugerowane tu skojarzenia z tradycją parenetyczną są jak najbardziej uzasadnione, ale jednak nie najważniejsze. Z uwagi na głównego bohatera – św. Alojzego Gonzagę – i jego biografię dzieło Sawickiego zaliczyć można i należy do szeroko rozumianej hagiografii (i jako takie zostało słusznie odnotowane w nieocenionej bibliografii Aleksandry Witkowskiej i Joanny Nastalskiej¹⁸), biorąc zaś pod uwagę fakt, że życie św. Alojzego zostało przedstawione w 48 miedziorytowych rycinach – zakwalifikować je można do specyficznej odmiany żywotopisarstwa, jaką były emblematyczne żywoty świętych. Twórczość tego rodzaju ze szczególnym upodobaniem uprawiali jezuici, którzy traktowali ją jako wyjątkowo atrakcyjne medium służące popularyzacji i pogłębieniu kultu (zwłaszcza jezuickich) świętych i kandydatów na ołtarze, tym samym zaś – propagowaniu ucieleśnianych przez nich cnót i wartości¹⁹. Pierwsze utwory tego typu pochodzą z końca XVI wieku (np. Giulio Roscio, *Emblemata sacra S. Stephani Caelii Montis inter columnis affixa*, Rzym 1589), ale prawdziwy ich wysyp zaczął się na początku XVII wieku. Do najbardziej znanych realizacji tego quasi-gatunku należy cykl emblematów poświęconych św. Ignacemu Loyoli oraz innym jezuickim świętym i męczennikom w piątej księdze słynnego, ekskluzywnego tomu wydanego z okazji stulecia Towarzystwa Jezusowego²⁰. Należy jednak podkreślić, że jeden z pierwszych jezuickich druków tego rodzaju ukazał się w Kaliszu²¹, który obok Poznania zaliczany jest do ważniejszych europejskich ośrodków produkcji jezuickich książek emblematycznych²². Wydane właśnie w Poznaniu *Zwierciadło* sytuuje się zatem w nurcie zarówno europejskiej, jak i rodzimej tradycji emblematyki hagiograficznej, zainicjowanej ponad sto lat wcześniej w kolegium, z którym przez kilka lat (1694-1697) Sawicki był sam związany jako profesor filozofii²³.

¹⁸ Aleksandra Witkowska i Joanna Nastalska, *Staropolskie piśmiennictwo hagiograficzne* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2007), t. 1, 220, t. 2, 156.

¹⁹ Eva Knapp i Gábor Tüskes, „Emblematische Viten von Jesuitenheiligen im 17./18. Jahrhundert”, *Archiv für Kulturgeschichte*, nr 1 (1998): 105-142. Zob. także: Maria Gabriela Torres Olleta, *Redes iconográficas. San Francisco Javier en la cultura visual del Barroco* (Madrid: Iberoamericana Vervuert, 2009), zwł. rozdział 2: „Vidas ilustradas y series pictóricas”, 101-171.

²⁰ *Imago primi saeculi Societatis Iesu* (Antverpiae: Officina Plantiniana, 1640), 714-727.

²¹ *Encomia sive laudationes beatorum Stanislai Costka et Aloisii Gonzaga de Societate Iesu scriptae* [...] (Kalisz: druk. W. Gedeliusz, 1606).

²² Knapp i Tüskes, „Emblematische Viten”, 112-113.

²³ Z innych dzieł tego rodzaju warto odnotować późniejsze i niezwiązane ze środowiskiem jezuitów *Flores vitae b[eatae] Salomeae virginis, principis Poloniae, reginae Haliciae, ordinis s[anctae]*

Z dotychczasowych uwag jasno wynika, że *Prawdziwe zwierciadło niewinności* jest utworem polimorficznym, łączącym w sobie elementy i cechy różnych gatunków i form literackich: przede wszystkim emblematyki, hagiografii i literatury medytacyjnej, ale zawiera także – jak już wspomniano – dwa wiersze stemmatyczne i nawiązuje do tradycji parenetycznych zwierciadeł. Można zatem widzieć w nim przykład krzyżowania się gatunków, a tym samym – jak sugerował przed laty Ireneusz Opacki²⁴ – ich ewolucji albo poszukiwania nowych rozwiązań, alternatywnych wobec znanych z wcześniejszej twórczości. Zbliżałoby to Sawickiego do współczesnych mu poetów-eksperymentatorów, takich jak Karol Mikołaj Juniewicz lub Piotr Franciszek Alojzy Łoski, którzy nie stronili od innowacji formalnych i tworzyli dzieła o niejasnym statusie genologicznym, by wspomnieć choćby osławione przez Ignacego Krasińskiego, a wydane niedawno *Wojsko serdecznych nowo rekrutowanych na większą chwałę Boską afektów* Hieronima Fałęckiego²⁵.

Sugerowane tu gatunkowe powinowactwa dzieła Sawickiego tylko częściowo tłumaczą jego kształt i zawartość. Decydujące znaczenie dla ich zrozumienia ma bowiem fakt chyba przez większość dotychczasowych badaczy przeoczony, choć odnotowany już w słynnej *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*²⁶, że *Prawdziwe zwierciadło niewinności* jest adaptacją łacińskiego utworu poświęconego św. Alojzemu Gonzadze autorstwa węgierskiego jezuita Gábora Hevenesiego (1656-1715) pt. *Speculum innocentiae sive vita angelica b[eati] Aloysii Gonzagae Soc. Iesu, iconibus, monitis spiritualibus ad piam iuventutis institutionem accommodatis illustrata*. Pierwsza jego edycja ujrzała światło dzienne w Wiedniu w 1691 r., druga zaś, poszerzona, w Monachium w 1699 r.²⁷ i to właśnie ona zapewne posłużyła polskiemu jezuitcie jako podstawa zabiegów adaptacyjnych, podobnie jak Ferdinandowi Schönwetterowi

Clarae primae in Polonia fundatricis, iconibus, hieroglyphicis, lemmatis, epigrammatis explicatus vernantes (Cracoviae: druk. akademicka, 1691) Sebastiana Jana Piskorskiego. Zob. także: Anna Kozak, „Związki literacko-obrazowe w utworze S. Piskorskiego *Flores vitae B. Salomeae*”, w: *Słowo i obraz*, 112-128.

²⁴ Ireneusz Opacki, „Krzyżowanie się postaci gatunkowych jako wyznacznik ewolucji poezji”, *Pamiętnik Literacki* 54, z. 4 (1963): 349-389.

²⁵ Zob. Marek Prejs, *Poezja późnego baroku. Główne kierunki przemian* (Warszawa: PWN, 1989); Maciej Pieczyński, *Kirke, Proteusz i „Lutnia rozstrojona”. O poezji eksperymentalnej późnego baroku w świetle wypowiedzi teoretycznych* (Warszawa: Wydawnictwo IBL, 2013); Iwona Słomak, *Retoryka miłosnej batalii. „Wojsko serdecznych noworekrutowanych afektów” Hieronima Fałęckiego* (Warszawa: Wydawnictwo IBL, 2017).

²⁶ Carlos Sommervogel, red., *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Nouvelle Édition*, t. 4 (Bruksela: Oscar Schepens, Paryż: Alphonse Picard, 1893), 344; t. 7 (Bruksela: Oscar Schepens, Paryż: Alphonse Picard, 1896), 679.

²⁷ Wszystkie cytaty według tej edycji z podaniem numeru strony bezpośrednio po przytoczeniu.

jako tłumaczowi tego dzieła na język niemiecki (*Spiegel der Unschuld* [...], Monachium 1700). Kolejne wydania wersji oryginalnej ukazały się w słowackiej Trnawie (1717, 1752), węgierskim Koloszwarcze (1738), w Monachium (1737, 1745) i Wiedniu (1753)²⁸.

Wbrew temu, co sugeruje wspomniana wyżej bibliografia jezuicka i współczesna *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*²⁹, utwór Sawickiego nie jest po prostu tłumaczeniem książki Hevenesiego. Wzajemny stosunek obu dzieł jest bardziej skomplikowany, zanim jednak zostanie on przedstawiony dokładniej, warto – jak sądzę – poświęcić nieco uwagi osobie samego Hevenesiego. Należy on bowiem do grona tych bardzo płodnych i niegdyś poczytnych, a obecnie praktycznie zapomnianych i nieznanych pisarzy jezuickich, których twórczość była przedmiotem intensywnej i długotrwałej recepcji w całej Europie, Rzeczypospolitej nie wyłączając³⁰. Należał do najwybitniejszych i najbardziej aktywnych w swojej epoce członków Towarzystwa pochodzących z Węgier – jako pedagog (profesor m.in. w Grazu i Wiedniu), administrator (m.in. rektor kolegium w Wiedniu w latach 1703-1707 i prowincjał w latach 1711-1714), niestrudzony spowiednik i autor kilkudziesięciu dzieł (niektóre pozostały w rękopisach) z zakresu historii Węgier i szeroko pojętej duchowości ignacjańskiej³¹. Jako popularyzator świętych i świątobliwych członków swojego zakonu opublikować miał m.in. emblematyczny żywot św. Stanisława Kostki (*Vita b[eati] Stanislai Kostka cum 48 iconibus*, Wiedeń 1693), a do innych poloników należą polskie edycje jego dzieł³² oraz przekłady. Prawdopodobnie

²⁸ Niewykluczone, że jednym ze źródeł tego dzieła była biografia św. Alojzego Gonzagi autorstwa Virgilia Cepariego, znana z wersji włoskiej: *Vita del beato Luigi Gonzaga della compagnia di Giesu* (Roma: Luigi Zannetti, 1606), łacińskiej: *De vita beati Aloisii Gonzagae e Societate Iesu* (Coloniae Agrippinae: Bernard Gualther, 1608) a także polskiej w tłumaczeniu Szymona Wysockiego: *Żywot błogosławionego Alojzego albo Ludwika Gonzagi Societatis Iesv* [...] (Kraków: Mikołaj Lob, 1609).

²⁹ Grzebień, *Encyklopedia*, 602.

³⁰ Zob. Magdalena Piskała, „Długie trwanie nowości. Rzecz o niektórych dawnych przekładach powstałych w kręgu polskich jezuitów”, w: *Sarmackie Theatrum*, t. 8: *W poszukiwaniu nowości*, red. Maria Barłowska, Marzena Walińska (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2020), 181-197.

³¹ Zob. Sommervogel, *Bibliothèque*, t. 4, 340-360; Ignacio Iparraguirre, „Hevenesi (Gabriel), jésuite, 1656-1715”, w: *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et histoire*, red. André Rayez [i in.], t. 7, (Paryż: Beauchesne, 1969), 432-433; L. Szilas, „Hevenesi, Gábor”, w: *Diccionario historico de la Compañia de Jesús*, red. Charlés E. O’Neill, Joaquín M. Domínguez (Rzym: Institutum Historicum S.J., Madryt: Universidad Pontificia Comillas, 2001), 1919-1920.

³² *Ars bonae mortis, sive quotidiana erga Sanctissimam Dei Matrem Mariam pietas* [...] (Braniewo: druk. SJ, 1721, 1741); *Flores quotidiani sive sanctorum castitatis exempla* [...] (Braniewo: druk. SJ, 1721; Sandomierz: druk. SJ, 1741); *Aucupium innocentiae* [...] (Lublin: druk. SJ, 1737; Lwów: druk. SJ, 1746; Kalisz: druk. SJ, 1749); *Arbor vitae in coronam efflorescens* [...] (Lublin: druk. SJ, 1737).

Adam Eysymont przetłumaczył *Aucupium innocentiae*³³, Stanisław Kijankowski spolszczył *Ars bonae mortis*³⁴ i *Calendarium eucharisticum*³⁵, a w 1769 r. we Lwowie wydano anonimowo *Uwagi [...] na każdy dzień postu*³⁶ – przekład (za pośrednictwem wersji w języku francuskim) rozważań pasyjnych Hevenesiego *Quadragesima sancta, sive quotidianae per singulos dies quadragesimae de Christi passione considerationes*.

Adaptacja Sawickiego wpisuje się zatem w szersze zjawisko recepcji twórczości Hevenesiego w Polsce i jako taka jest częścią imponującego, a mało znanego dorobku translatorskiego polskich jezuitów jako aktorów transferu kulturowego między Rzeczpospolitą a Europą – nie tylko zachodnią³⁷. Jak już jednak wspomniano, w przeciwieństwie do wymienionych wyżej nie jest ona typowym czy zwykłym przekładem książki węgierskiego jezuita, tylko swobodną i zarazem twórczą adaptacją, nadającą jej znamiona oryginalności i rodzimości. *Speculum innocentiae* Hevenesiego nie jest dziełem zbyt obszernym ani skomplikowanym. Poza portretową ryciną, przedstawiającą głównego bohatera, i przedmową skierowaną do studiującej młodzieży (której oficjalnym patronem Alojzy Gonzaga został ogłoszony przez Benedykta XIII podczas kanonizacji 31 grudnia 1726 r.), zawiera 47 pisanych prozą rozdziałów, w których przedstawiono życie świeckie (*vita saecularis*) i zakonne (*vita religiosa*) zmarłego w młodym wieku (żył w latach 1568-1591) jezuita wraz z ascetycznymi zaleceniami (tytułowe *monita spiritualia*), skierowanymi do wyimaginowanego miłośnika cnoty czystości (*Parthenophilus*). Każdy rozdział poprzedzony został miedziorytową ilustracją, przedstawiającą scenę z życia świętego, wraz z subskrypcją w języku łacińskim i niemieckim. Autorami tych rycin byli prawdopodobnie Johann Ulrich Kraus i Georg Philipp Puecher, których nazwiska uwidocznione są na wspomnianym portrecie św. Alojzego³⁸.

³³ *Labirynt piekielnego Dedala sztuką [...] erygowany* (Wilno: druk. SJ, 1722, 1738).

³⁴ *Cześć codzienna najświętszej Boga Matki, szczególnej umierających patronki Maryi [...]* (Lwów: druk. SJ, 1748).

³⁵ *Cześć codzienna Przenajświętszego Sakramentu [...]* (Lwów: druk. SJ, 1753).

³⁶ *Uwagi [...] Gabryela Herwenezego [...] na każdy dzień postu z francuskiego na polski język przetłumaczone [...]* (Lwów: Bractwo Św. Trójcy, 1769).

³⁷ Piskała, „Długie trwanie nowości”; imponującą liczbę podejmowanych przez zakon jezuitów inicjatyw translatorskich podkreśla też Anna Kapuścińska, „*Theatrum meditationis*. Ignacjanizm i jezuityzm w duchowej i literackiej kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej – źródła, inspiracje, idee”, w: *Drogi duchowe katolicyzmu polskiego XVII wieku*, red. Alina Nowicka-Jeżowa (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2015), 130-133.

³⁸ Zob. Franz Sales Romstöck, *Die Jesuitennullen Prantl's an der Universität Ingolstadt und ihre Leidensgenossen. Eine biobibliographische Studie* (Eichstätt: Commissions-Verlag der Ph. Brönnner'schen Buchhandlung A. Hornik, 1898), 343.

Polska adaptacja *Speculum innocentiae* znacząco różni się od łacińskiego oryginału i to nie tylko nowymi aprobatami cenzorskimi. Inny i z pewnością znacznie szerszy miał być krąg odbiorców, do których swą pracę adresował Sawicki, o czym świadczy zwięzła (k.[3]) „Przemowa do czytelnika”, który (inaczej niż w wersji łacińskiej) nie został bliżej zdefiniowany. W nowy kontekst społeczny i kulturowy wprowadzają niejako pracę Hevenesiego elementy ramy wydawniczej o charakterze panegirycznym – wspomniane już wiersze stemmatyczne na herby (przedstawione na emblematycznych rycinach) Pogoń (Sanguszków) i Śreniawa (Lubomirskich) oraz dedykacja dla Janusza Aleksandra Sanguszki. W głównej, podzielonej na 48 rozdziałów³⁹, części *Zwierciadła* najbardziej zbliżone do wersji oryginalnej są miedzioryty wraz z subskrypcjami w języku łacińskim, sygnowane nazwiskiem Michała Niedbałowicza, które są niezbyt udatną⁴⁰ kopią (i lustrzanym odbiciem) rycin znanych z łacińskiej i niemieckiej wersji dzieła. Stanowią one typowy przykład grafiki reprodukcyjnej, dość często uprawianej w Rzeczypospolitej XVII wieku, której technikę i poziom artystyczny najlepiej oddają słowa Jolanty Talbierskiej:

Zwykle było to raczej ‘skrobanie’ po płycie niż perfekcyjny pod względem technicznym ryt różnego rodzaju rylcami czy puncami. Jednorodna kreska, niewyszukanе szrafowanie, gruby kontur i prymitywizacja formy kontrastowały z mieniącym się morką tłem w rycinach Falcka czy Hondiusa⁴¹.

³⁹ Różnica w liczbie między wersją oryginalną (47) a polską wynika stąd, że Sawicki wierszowanym utworem oraz prozaiczną refleksją opatrzył także pierwszą rycinę, która przedstawia portret św. Alojzego.

⁴⁰ Jak z przekąsem zauważył już Jan Gwalbert Pawlikowski, w ich rysunku Niedbałowicz „całkiem podług swej nazwy [tj. nazwiska – WP] [się] zachował”. Zob. Jan Gwalbert Pawlikowski, „Wiadomość o rytownikach Polakach i cudzoziemcach u nas osiadłych”, *Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego im. Ossolińskich*, z. 3 (1829): 112. Zob. także: Jolanta Talbierska, *Grafika XVII wieku w Polsce. Funkcje, ośrodki, artyści, dzieła* (Warszawa: Neriton, 2011), 44, 351.

⁴¹ Talbierska, *Grafika XVII wieku w Polsce*, 264.

Il. 3. „Błogosławiony Alojzy nie spojrział na twarz żadnej kobiety, nawet cesarzowej, chociaż trzy lata spędził na dworze”. Rycina w *Speculum innocentiae* G. Hevenesiego (Monachium 1699, po s. 38) oraz w *Prawdziwym zwierciadle niewinności* K. P. Sawickiego (Poznań 1725, tabl. 10, po s. 72)

Jak już o tym była mowa, Sawicki zasadniczo zrezygnował z tłumaczenia łacińskiego tekstu Hevenesiego. Zamiast przekładu każdej z rycin towarzyszy trzynastozgłoskowy wiersz, o tytule zbliżonym zwykle do tłumaczenia lub parafrazy łacińskiej subskrypcji (np. „B[eatus] Aloysius nullam feminam, ne imperatricem quidem, licet triennio in aula versatus, de facie conspexit” – „B[łogosławiony] Alojzy na żadną niewiastę, nawet na cesarzową, przez trzy lata nie wejrzał, skromny świata wzgardziciel”; *Zwierciadło*, 73), rymowany parzyście, o dość nietypowym układzie numerowanych strof (6+6+6+2+6+6+6+2). Wybór takiej formy literackiej Sawicki uzasadniał w „Przemowie do czytelnika”, w której – odwołując się Horacjańskiej formuły *utile dulci miscere* – wskazywał na te poetyckie partie swej pracy jako *bonum delectabile*, źródło „podciwej [tj. godziwej] rozrywki”, które miało uatrakcyjnić *bonum utile*, to

jest parenetyczny przekaz refleksji prozą. „Że zaś te refleksyje – pisał – gdyby same tylko były, miałyby dobro w sobie, co prawda, ale przykre, ostre i cierpkie naturze, jak i każda cnota ludziom zepsowanym na oko nieprzyjemna – konceptem poetyckim trochę się słodzą” (*Zwierciadło*, „Przemowa do czytelnika”, k. [3v]). Podobnie jak wielu innych dawnych pisarzy⁴² Sawicki podzielał więc przekonanie o estetycznej wyższości mowy wiązanej, a tym samym jej skuteczności jako narzędzia oddziaływania na morale odbiorcy, całe zaś dzieło uważał za realizację maksymy, zgodnie z którą „tak rzecz swoją przełożyć i udać [trzeba], żeby i pożyteczna i powabna była, żeby była potrzebna i ucieszna”, łącząc w sobie „dobro poćciwe, pożyteczne, ucieszne, *bonum honestum, utile, delectabile*” (*Zwierciadło*, „Przemowa do czytelnika”, k. [3r]).

Następujące po rycinach wiersze nawiązują przeważnie w sposób dość luźny do tylko niektórych motywów biograficznych w odpowiadającym im, znacznie dłuższych łacińskich komentarzach Hevenesiego. Na przykład w rozdziale ósmym („B[ati] Aloisii erga mulieres odium”) – z którego przytoczono wyżej tekst subskrypcji – jako najbardziej spektakularny przejaw tytułowej niechęci bł. Alojzego do kobiet przypomniano jego pobyt na hiszpańskim dworze Filipa II:

Admirandum illud amplius, quod licet ex Italia in Hispanias cum imperatrice profectus et demum triennio in regia Hispana versatus quotidie cum Iacobo principe eandem salutatum adiret sexcentasque alias eam videndi occasiones haberet, ne semel tamen eius faciem unquam conspexerit (*Speculum innocentiae*, 39)⁴³.

Polski jezuita opracował ten motyw następująco:

Nie dba o respekt pański Ludwik, Boski sługa,
Nie patrzy, choć cesarska nań fortuna mruga.
Kiedy oczy odwraca Aloizy wzroku
Dobrego, musi się bać jakiegoś uroku.

⁴² By wspomnieć tylko Wacława Potockiego, który radził, aby „Historyje łacińskie, komu to się nada, / Niechaj wierszem ojczystym językiem przekłada, / Bo łacniej tak złych, jako dobrych rzeczy skutki, / Od złych wstręt, do dobrych tam wyrazi pobudki”. Zob. tenże, *Dziela*, t. 3, oprac. Leszek Kukulski (Warszawa: PIW, 1987), 217.

⁴³ „Jeszcze bardziej godne podziwu jest to, że choć udał się wraz z cesarzową z Italii do Hiszpanii i spędził na hiszpańskim dworze trzy lata, gdzie codziennie przystępował do niej wraz z księciem Jakubem, żeby ją pozdrowić, i miał mnóstwo innych okazji, żeby ją zobaczyć – nigdy nie spojrzął na jej twarz”.

Miłościwa, proszę cię, przebac, Cesarzowa:
Ludwik na cię nie patrzy, tak żrenica zdrowa.

Ja nie wiem, co to robi nasze śliczne panię,
Że nie patrzy na panny, nie patrzy na panie.
Niech będzie cesarzowa, Ludwik swoje oczy
Odwraca, jakby to był spólny respekt smoczy.
Przestrzegł⁴⁴ ktoś Ludwika: uroda jak liszka
Łasi się, a ma oczy, oczy bazyliuszka.
(*Zwierciadło*, 73-74, w. 15-26).

Ostatni dystych przytoczonego urywka wiersza („Przestrzegł ktoś Ludwika: uroda jak liszka / Łasi się, a ma oczy, oczy bazyliuszka”) jest już jednak raczej echem przestrogi w komentarzu Hevenesiego:

Disce, quisquis haec legis, quomodo servanda sit mentis et corporis integritas. Avertendus est oculus, ne videat vanitatem; impudicus oculus impudici cordis est nuncius; nemo cor suum pudicum esse dicat, qui oculum habet impudicum. Averte, „averte faciem tuam (ait Sapiens), a muliere compta et ne circumspicias speciem alienam”. Hoc odium sanctum est, cum pius juvenis feminarum odit alloquia. Si mergi renuis, syrenes cave; praestat mulierum habere odium, quam consortium: sunt vermiculi, qui non sentiuntur, dum mordent, sed relicto morsu etiam absentes nocent (*Speculum innocentiae*, 41-42)⁴⁵.

Mimo wyraźnych różnic formalnych i treściowych związek wierszowanych partii *Zwierciadła* z opowiadającymi im rozdziałami w *Speculum innocentiae* jest jednak dość łatwo uchwytne. Nieco inaczej jest w przypadku znacznie obszerniejszych, „chrześcijańskich refleksji” prozą. Są one najbardziej oryginalną częścią dzieła Sawickiego, który rozbudował komponent moralistyczny, choć inspiracją dla nich były również *monita spiritualia*, w książce Hevenesiego zintegrowane z biograficzną narracją o św. Alojzym. Świadczą o tym nie tylko utrzymane niekiedy w podobnym duchu nauki moralne, ale także

⁴⁴ W druku: *przestrzegł* (lipometria).

⁴⁵ „Ktokolwiek to czytasz, naucz się, jak zachowywać nieskalaną duszę i ciało. Należy odwracać wzrok od marności; nieskromne spojrzenie jest posłańcem nieskromnego serca; niech nikt nie mówi, że ma serce wstydlive, jeśli ma niewstydlivy wzrok. Odwróć, «odwróć oblicze twoje od niewiasty pięknie ubranej, a nie przypatruj się cudzej piękności» [Syr 9, 8]. Ta niechęć jest święta, gdy pobożny młodzieniec ma w nienawiści słowa kobiet. Jeśli nie chcesz utonąć, strzeż się syren; lepiej nienawidzić kobiet, niż przestawać z nimi: są jak robaczki, których nie czuć, gdy gryzą, lecz po ugryzieniu szkodzą nawet nieobecne”.

similia tekstowe – np. motto refleksji 10: „Averte oculos meos ne videant vanitatem” to nie tylko cytat z psalmu 118 (w. 37), ale także nawiązanie do zdania w przytoczonym urywku rozdziału dziewiątego *Speculum innocentiae* („Avertendus est oculus, ne videat vanitatem”). Podobnie echem wspomnianego przez Hevenesiego pobytu Alojzego na dworze hiszpańskim są słowa Sawickiego w tej samej refleksji: „Tyś trzy lata będąc przy boku cesarskim, na żadną niewiastę, nawet i na samą nie wejrzał cesarzową, dziwnej skromności pokojowy” (*Zwierciadło*, 79-80). Refleksje te odwołują się – zgodnie z deklaracją samego autora – przede wszystkim do autorytetu Biblii i „świętych doktorów”, ale zawierają też motywy, które mogły być szczególnie bliskie polskim czytelnikom, jak np. wzmianka o św. Kazimierzu, królewiczu polskim, „kawalerze Chrystusowym”, który „aż do upadłej trzymał się niewinności, wolał życie niż panieństwo utracić: *Malo mori quam foedari*” (*Zwierciadło*, 79).

Z przedstawionej wstępnej i z konieczności skrótowej prezentacji *Prawdziwego zwierciadła niewinności* wynika, że dzieło to, niewątpliwie wzorowane na *Speculum innocentiae* Hevenesiego i od niego zależne, jest jednak pod wieloma względami pracą oryginalną, różniącą się znacząco od łacińskiego pierwowzoru. Zabiegi adaptacyjne polskiego jezuitę przypominają do pewnego stopnia strategię translatorską, nierzadką w epoce wczesnonowoczesnej, opisywaną jako swego rodzaju „udomowienie” (*domestication*) tekstu wyjściowego przez uczynienie go bardziej zrozumiałym i odpowiednim dla docelowego odbiorcy kosztem rezygnacji z wielu cech oryginału⁴⁶. Czy okazało się to zabiegiem skutecznym i rzeczywiście spotkało się z pozytywnym odbiorem przez czytelników – nie sposób stwierdzić, ale faktem jest, że prawdopodobnie wkrótce po *editio princeps* skrócona (bo pozbawiona „chrześcijańskich refleksyj”) wersja *Zwierciadła* ukazała się ponownie, tym razem w krakowskiej drukarni Jakuba Matyaszewicza⁴⁷. Jako swoista hybryda gatunkowa⁴⁸, łącząca w sobie elementy pod względem genologicznym heterogeniczne, *Zwierciadło* jest jeszcze jednym świadectwem poszukiwań nowych form wyrazu dla treści w gruncie rzeczy bardzo tradycyjnych, co charakteryzuje twórczość wielu pisarzy pierwszej połowy XVIII wieku i nadaje jej znamiona literackiego eksperymentu. Niezależnie od swych immanentnych cech

⁴⁶ Na przykład: Peter Burke, „Lost (and Found) in Translation: A Cultural History of Translators and Translating in Early Modern Europe”, *European Journal*, nr 1 (2007): 83-94.

⁴⁷ Paulina Buchwald-Pelcowa, *Emblematy w drukach polskich i Polski dotyczących XVI-XVIII wieku* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981), 144.

⁴⁸ Zob. Dawid Maria Osiński, „Hybrydy gatunkowe – między niemożliwością, przejściowością a poszukiwaniem pełni”, *Tekstualia* 3, nr 66 (2021): 3-17.

utwór Sawickiego zasługuje także – jak sędzę – na uwagę jako interesujący przykład późnobarokowej emblematyki religijnej oraz pamiątka znacznie szerszego, a dziś mało znanego zjawiska, jakim była polska recepcja nowołacińskiej twórczości Gábor Hevenesiego i innych pisarzy jezuickich XVI-XVIII wieku – być może najbardziej zaangażowanych i skutecznych promotorów *latinitatis* we wczesnonowożytnej Europie⁴⁹.

BIBLIOGRAFIA

- Axer, Jerzy. „Łacina jako drugi język narodu szlacheckiego Rzeczypospolitej”. W: *Łacina jako język elit*, red. Jerzy Axer, 151-156. Warszawa: Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną, DiG, 2004.
- Bielak, Alicja. „Meditative Emblems in the Polish-Lithuanian Commonwealth (1570-1775)”. W: *Early Modern Catholicism and the Printed Book. Agents – Networks – Responses*, red. Justyna Kiliańczyk-Zięba, Magdalena Komorowska, 323-371. Leiden: Brill, 2024. https://doi.org/10.1163/9789004538672_017.
- Buchwald-Pelcowa, Paulina. *Emblematy w drukach polskich i Polski dotyczących XVI-XVIII wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981.
- Buchwald-Pelcowa, Paulina. „Na pograniczu emblematów i stemmatów”. W: *Słowo i obraz*, red. Agnieszka Morawińska, 73-95. Warszawa: PWN, 1992.
- Burke, Peter. „Lost (and Found) in Translation: A Cultural History of Translators and Translating in Early Modern Europe”. *European Journal* 15, nr 1 (2007): 83-94. <https://doi.org/10.1017/S1062798707000087>.
- Czarski, Bartłomiej. *Stemmaty w staropolskich książkach, czyli rzecz o poezji heraldycznej*. Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012.
- Daly, Peter M. i G. Richard Dimler, red. *The Jesuit Series: Part Five (P–Z)*. Toronto: University of Toronto Press, 2007.
- Engelgrave, Hendrik. *Lux evangelica sub velum sacrorum emblematum recondita [...]*. Antwerpia: J. Cnobbaert, 1648.
- Fabre, Pierre-Antoine. „‘Une sentence ignatienne’: Malentendu et construction théologique dans la culture jésuite du XVIIe siècle”. W: *Écrire son histoire: Les communautés régulières face à leur passé*, red. Nicole Bouter, 521-530. Saint-Étienne: Publications de l’université de Saint-Étienne, 2005.
- Fałęcki, Hieronim. *Wojsko serdecznych nowo rekrutowanych na większą chwałę Boską afektów*, wyd. Maciej Pieczyński. Warszawa: Wydawnictwo IBL, 2019.
- Grzebień, Ludwik, red. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*. Kraków: Wydział Filozoficzny TJ, Instytut Kultury Religijnej, Wydawnictwo WAM, 1996.

⁴⁹ Zob. Yasmin Haskell, „The Passion(s) of Jesuit Latin”, w: *Brill’s Encyclopaedia of the Neo-Latin World*, red. Philip Ford, Jan Bloemendal i Charles Fantazzi (Leiden–Boston: Brill, 2014), 775-790.

- Haskell, Yasmin. „The Passion(s) of Jesuit Latin”. W: *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World*, red. Philip Ford, Jan Bloemendal i Charles Fantazzi, 775-790. Leiden: Brill, 2014. https://doi.org/10.1163/9789004271296_enlo_B9789004271012_0058.
- Hevenesi, Gábor. *Speculum innocentiae sive vita angelica B. Aloysii Gonzagae Soc. Iesu, iconibus, monitis spiritualibus ad piam iuventutis institutionem accommodatis illustrata et proborum imitationi ac beati huius venerationi proposita*. Monachium: Gelder, 1699.
- Iparraguirre, Ignacio. „Hevenesi (Gabriel), jésuite, 1656-1715”. W: *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et histoire*, red. André Rayez i in., t. 7, cz. 1, 432-433. Paryż: Beauchesne, 1969.
- Kapuścińska, Anna. „*Theatrum meditationis*. Ignacjanizm i jezuityzm w duchowej i literackiej kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej – źródła, inspiracje, idee”. W: *Drogi duchowe katolicyzmu polskiego XVII wieku*, red. Alina Nowicka-Jeżowa, 119-229. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2015.
- Knapp, Eva i Gábor Tüskes. „Emblematische Viten von Jesuitenheiligen im 17./18. Jahrhundert”. *Archiv für Kulturgeschichte* 80, nr 1 (1998): 105-142. <https://doi.org/10.7788/akg.1998.80.1.105>.
- Kozak, Anna. „Związki literacko-obrazowe w utworze S. Piskorskiego *Flores vitae B. Salomeae*”. W: *Słowo i obraz*, red. Agnieszka Morawińska, 112-128. Warszawa: PWN, 1992.
- Marcinek, Roman. „Sanguszko Janusz Aleksander”. W: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 34, 490-491. Warszawa: PAN, 1992-1993.
- Migne, Jacques Paul, red. *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. T. 184. Paryż: J. P. Migne, 1859.
- Opacki, Ireneusz. „Krzyżowanie się postaci gatunkowych jako wyznacznik ewolucji poezji”. *Pamiętnik Literacki* 54, z. 4 (1963): 349-389.
- Osiński, Dawid Maria. „Hybrydy gatunkowe – między niemożliwością, przejściowością a poszukiwaniem pełni”. *Tekstualia* 3, nr 66 (2021): 3-17. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.4511>.
- Pawlikowski, Jan Gwalbert. „Wiadomość o rytownikach Polakach i cudzoziemcach u nas osiadłych”. *Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego im. Ossolińskich* 2, z. 3 (1829): 99-116.
- Pelc, Janusz. *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*. Kraków: Universitas, 2002.
- Pick, Dominik. „Czym jest transfer kultury? Transfer kultury a metoda porównawcza. Możliwości zastosowania transferts culturels na gruncie polskim”. W: *Monolog, dialog, transfer. Relacje kultury polskiej i niemieckiej w XIX i XX wieku*, red. Mirosława Zielińska, Marek Zybura, 255-268. Wrocław: Centrum Willy'ego Brandta, 2013.
- Pieczyński, Maciej. *Kirke, Proteusz i „Lutnia rozstrojona”. O poezji eksperymentalnej późnego baroku w świetle wypowiedzi teoretycznych*. Warszawa: Wydawnictwo IBL, 2013.
- Pietrzak, Jarosław. „Cokolwiek serca i afektu Pańskiego mieć dla siebie upraszam. Dzieje romansu księcia Janusza Aleksandra Sanguszki z jego sekretarzem Kazimierzem Chylińskim”. *Klio* 27, nr 4 (2013): 3-32. <https://doi.org/10.12775/KLIO.2013.049>.
- Piskala, Magdalena. „Długie trwanie nowości. Rzecz o niektórych dawnych przekładach powstałych w kręgu polskich jezuitów”. W: *Sarmackie Theatrum*, t. 8: *W poszukiwaniu nowości*, red. Maria Barłowska, Marzena Walińska, 181-197. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2020.

- Prejs, Marek. *Poezja późnego baroku. Główne kierunki przemian*. Warszawa: PWN, 1989.
- Potocki, Wacław. *Dzieła*, t. 3. Oprac. Leszek Kukulski. Warszawa: PIW, 1987.
- Rachuba, Andrzej. „Sawicki Melchior (zm. 1668)”. W: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 35, 336-338. Warszawa: PAN, 1994.
- Rej, Mikołaj. *Żywot człowieka poczciwego*, t. 1. Oprac. Julian Krzyżanowski. Wrocław: Ossolineum–De Agostini, 2003.
- Romstöck, Franz Sales. *Die Jesuitenmullen Prantl's an der Universität Ingolstadt und ihre Leidensgenossen. Eine biobibliographische Studie*. Eichstätt: Commissions-Verlag der Ph. Brönnner'schen Buchhandlung A. Hornik, 1898.
- Sawicki, Karol Piotr. *Krzywda bez szkody, to jest [...] herbowna Podkowa [...] z różnemi symbolami, konceptem poetyckim wyrażonemi z alluzyją do [...] herbu [...] oddana [...] w Chełmie 1721. 21. Septembra [...]*. [druk. nieznany, ok. 1726].
- Sawicki, Karol Piotr. *Krzywda po wzgardzonym dla Boga świecie [...] i zdeptanej herbowej podkowie [...] Annie Ludowice Rzewuski ksieni konwentu lwowskiego reguły Benedykta świętego przy solennej na tenże urząd konsekracyi [...] w symbolach herbowną Podkowę dla Boga uniżoną w górę wynoszących inszą drogą z powinnym honorem wet za wet oddana*. Lwów: [druk. nieznana], 1730.
- Sawicki, Karol Piotr. *Prawdziwe zwierciadło niewinności to jest życie czyste, niewinne, anielskie błogosławionego Alojzego Gonzagi [...] w obrazach cnót jego wyrażone, konceptem poetyckim opisane i chrześcijańskimi refleksyjami ozdobione, wszystkim na przeglądanie się codzienne i poprawę życia wystawione*. Poznań: druk. SJ, 1725.
- Słomak, Iwona. *Retoryka miłosnej batalii. „Wojsko serdecznych noworekrutowanych afektów” Hieronima Fałęckiego*. Warszawa: Wydawnictwo IBL, 2017.
- Sommervogel, Carlos, red. *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Nouvelle Édition*. T. 4. Paryż: Oscar Schepens, Bruksela: Alphonse Picard, 1893. T. 7. Paryż: Oscar Schepens, Bruksela: Alphonse Picard, 1896.
- Szilas, L. „Hevenesí, Gábor”. W: *Diccionario historico de la Compañia de Jesús*, red. Charlés E. O'Neill, Joaquín M. Domínguez, 1919-1920. Rzym: Institutum Historicum S.J., 2001.
- Talbierska, Jolanta. *Grafika XVII wieku w Polsce. Funkcje, ośrodki, artyści, dzieła*. Warszawa: Neriton, 2011.
- Torres Olleta i María Gabriela. *Redes iconográficas. San Francisco Javier en la cultura visual del Barroco*. Madrid: Iberoamericana Vervuert, 2009.
- Witkowska, Aleksandra i Joanna Nastalska. *Staropolskie piśmiennictwo hagiograficzne*. T. 1-2. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2007.